

Verschenen in *Kerk en Theologie* 69 (2018), 301-303

Judith M. Lieu, *Marcion and the Making of a Heretic. God and Scripture in the Second Century*, Cambridge University Press, Cambridge etc. 2015 (paperback edition 2017), 502 pp., £ 24,99, ISBN 9781108434041 (paperback)

Deze studie is in drieën ingedeeld. In het eerste deel analyseert Lieu de bronnen over Marcion. Van de persoon zelf is immers geen enkel geschrift rechtstreeks bewaard gebleven, dus de beeldvorming over hem is bepaald door hetgeen anderen kritisch hebben geschreven over zijn visie op de (mindere) God van het Oude Testament, Jezus als gezonden door de tot dan toe onbekende God, Paulus als diens enig ware apostel, met Marcions verkorte versie van het door hem oorspronkelijk geachte evangelie en tien van de evenzo ingekorte paulinische brieven als fundament. Zo bespreekt zij de getuigenissen van Justinus de Martelaar, Irenaeus van Lyon, Tertullianus van Carthago, Pseudo-Hippolytus' *Weerlegging van alle ketterijen*, Clemens van Alexandrië, Origenes, Epifanius van Salamis, de *Dialoog van Adamantius*, Efraem de Syriër, Eznik van Kolb en Theodoretus van Cyrus. Zij wijst op hun verschillen in de weergaven van Marcions leven en zijn visies en wil die, anders dan eerdere onderzoekers, niet per se zo veel mogelijk harmoniseren. Zo wil zij aantonen hoe weinig er echt zeker is over de historische Marcion. In het tweede deel wil Lieu laten zien wat, volgens de uiteenlopende bronnen van zijn tegenstanders, Marcions evangelie en zijn *Apostolikon* inhielden. Vaak wordt aangenomen dat hij bewust het evangelie van Lucas (als Paulus' veronderstelde metgezel) uitkoos, zij het dat hij dit drastisch inkortte. Lieu acht het echter waarschijnlijker dat het evangelie dat later op naam van Lucas is gesteld het enige was dat Marcion kende, en zij maakt aannemelijk dat de tekst daarvan in zijn tijd nog niet vastlag. Daartoe wijst zij op de ingrijpende varianten waarmee dit evangelie in de zogenaamde "westerse tekst" is overgeleverd, op invoegingen zoals in Lucas 22:43 en 23:34, en op de mogelijkheid dat de eerste twee hoofdstukken pas later eraan zijn toegevoegd (in Marcions versie ontbreken ze dan ook). Anders dan vaak is gedacht, was het niet Marcions intentie alle verwijzingen naar het Oude Testament te schrappen, zodat het zijn critici zijn die dit idee in de wereld geroepen hebben en hem daarom hebben beschuldigd van inconsistentie. Op de bespreking van Marcions versie van het evangelie volgt een analyse van zijn tekst van de tien brieven van Paulus die hij kende (Lieu veronderstelt dat hij met de Pastorale brieven niet bekend was), voor zover die is te achterhalen. Zowel in haar bespreking van Marcions evangelie als van zijn *Apostolikon* plaatst zij hem in de context van de tweede eeuw, waarin meer *editors* van vroegchristelijke teksten werkzaam zijn geweest, getuige de vele varianten in de manuscripten. Zij betoogt dat niet al Marcions varianten typisch "Marcionitisch" zijn. Aangaande zijn vermeende werk *Antithesen*, welks bestaan Adolf von Harnack heeft verondersteld op grond van Tertullianus, vecht Lieu aan dat dit – zoals Harnack meende – een afgerond werk was dat Marcions leer bevatte. Daarmee ontkent zij niet dat Marcion in een serie tegenstellingen heeft gewezen op de verschillen tussen het Oude Testament en het evangelie en tussen hun twee respectieve goden. Het derde deel van dit boek typeert Marcion tegen de achtergrond van de tweede eeuw. Lieu beschouwt hem als een leraar die een school heeft gesticht, en minder als de stichter van een eigen kerk. Zij vergelijkt hem met Justinus, die in dezelfde tijd leefde, en met "gnostisch" genoemde leraren zoals Valentinus, Ptolemaeus en Basilides. Zulke leraren hielden zich in hun scholen bezig met soortgelijke vragen over de christelijke boodschap in relatie tot de Griekse filosofie, vragen over God, de schepping, de aard van de Schepper, de orde in de wereld, de identiteit van Christus als de Verlosser en ascese. Lieu erkent echter dat er ook Marcionitische gemeenschappen waren. Zij veronderstelt dat die weinig van andere, katholieke gemeenten verschilden en dat er grensverkeer tussen beide bewegingen bestond, maar haar paragraaf over "Community Structures" telt slechts twee bladzijden en bevat dus eerder haar eigen indruk dan een

bewijsvoering op grond van oude bronnen. Zij voert aan dat de tweeslag “wet en evangelie” in die termen niet aantoonbaar van Marcion stamt, maar allereerst bij andere auteurs is te vinden. Zij kan zich niet vinden in Harnacks beeld van Marcion als een vroege paulinist naar Lutherse snit. Verder concludeert zij onder meer dat het onjuist is te spreken van Marcions “rejection of the Old Testament” (431), want hij verwierp het niet, maar schreef het toe aan een andere God dan de Vader van Jezus de Verlosser.

Niemand die iets zinnigs over Marcion wil beweren, kan voortaan om dit boek heen. Harnacks klassieke en invloedrijke studie *Marcion. Das Evangelium vom fremden Gott* van 1923/1924 heeft met Lieu's werk een waardige tegenhanger gekregen. Het getuigt van een indrukwekkende kennis van de bronnen en geeft een prikkelende visie op een figuur die door de kerk dan wel als de ketter bij uitstek is beschouwd, maar die desondanks ook een minder theologische en zo onpartijdig mogelijke benadering verdient. De laatste decennia zijn er soortgelijke studies over vroege “gnostische” leraren verschenen, en het is goed dat er nu ook over Marcion zo'n boek is verschenen. Dit neemt niet weg dat er wel enkele kritische opmerkingen bij te maken zijn. Lieu bespreekt een groot aantal bronnen, maar om haar analyses te volgen is het eigenlijk onmisbaar die bronnen erbij te nemen, want de gegeven citaten eruit en de behandeling ervan zijn ondanks de omvang van het boek summier. Weliswaar zou het veel dikker zijn geworden als het van die bronnen grotere gedeelten zou hebben bevat, maar het zou er beter leesbaar van geworden zijn. Voorts: soms lijkt Lieu de betekenis en invloed van Marcion te bagatelliseren, bijv. wanneer zij schrijft dat we weinig meer van hem vernomen zouden hebben als zijn tegenstanders hem met hun “early Christian rhetoric” in hun geschriften niet zo breedvoerig als ketter zouden hebben “geconstrueerd” (vandaar de titel, “the Making of...”) en zouden hebben bestreden (433). Daar staat toch tegenover dat zeker tot in de vijfde eeuw het bestaan van Marcionitische gemeenten is betuigd, dus de controversie betrof niet slechts één christelijke leraar die in zijn particuliere school enkele originele (en anachronistisch gezegd, ‘onorthodoxe’) oplossingen voor breder gevoelde theologische problemen had bedacht. Kennelijk vonden zijn visies herkenning en voelden de leiders van de vroeg-‘katholieke’ gemeenten zich erdoor bedreigd, hetgeen verder gaat dan dat zij zich er niet in konden vinden. Lieu's oordeel, “Yet equally, without Marcion there may have been no ‘heresy’, no ‘heretic’” (433), is moeilijk te verdedigen, of zeer misverstandwekkend geformuleerd. Zo zijn er bij wel meer van haar opvattingen vraagtekens te zetten. Desondanks is dit een knap boek.

Riemer Roukema